Modern Dönem Öncesi Anadolu Tarihinde Dicle ve Fırat Nehirlerinin Görece Önemsizliği

FAISAL H. HUSAIN

Anadolu, Dicle ve Fırat nehirleri için vazgeçilmezdir; Fırat'ın yıllık akışının yaklaşık %90'ına katkıda bulunur. Dicle ise akışının %40'ını Anadolu'dan sağlarken, geri kalanını daha çok İran'dan alır. Yine de Anadolu olmasaydı, Fırat büyük ölçüde yok olur, Dicle ise çok daha küçük ve kısa bir nehir haline gelirdi.[1]

Anadolu'nun Dicle ve Fırat için teşkil ettiği önemi anlıyor (ve bir dereceye kadar ölçebiliyor) olsak da, bu nehirlerin yirminci yüzyıldan önceki dönemde Anadolu için ne anlam ifade ettiği hakkında çok az bilgiye sahibiz. İkiz nehirler, Anadolu'daki yerleşimlerin, devletlerin ve medeniyetlerin gelişiminde herhangi bir rol oynadı mı? Eğer oynadıysa, bu nasıl gerçekleşti? Modern Dönem öncesi Anadolu üzerine yapılan tarih araştırmaları, bu konuda büyük ölçüde sessiz kalmış, ikiz nehirleri insan ilişkilerinin yalnızca arka planı olarak görmüştür.[2] Aynı şekilde, Dicle ve Fırat, Güneydoğu Anadolu'daki baskın etnik grup olan Kürtlerin tarihine ait araştırmalarda da nadiren yer bulmuştur.[3]

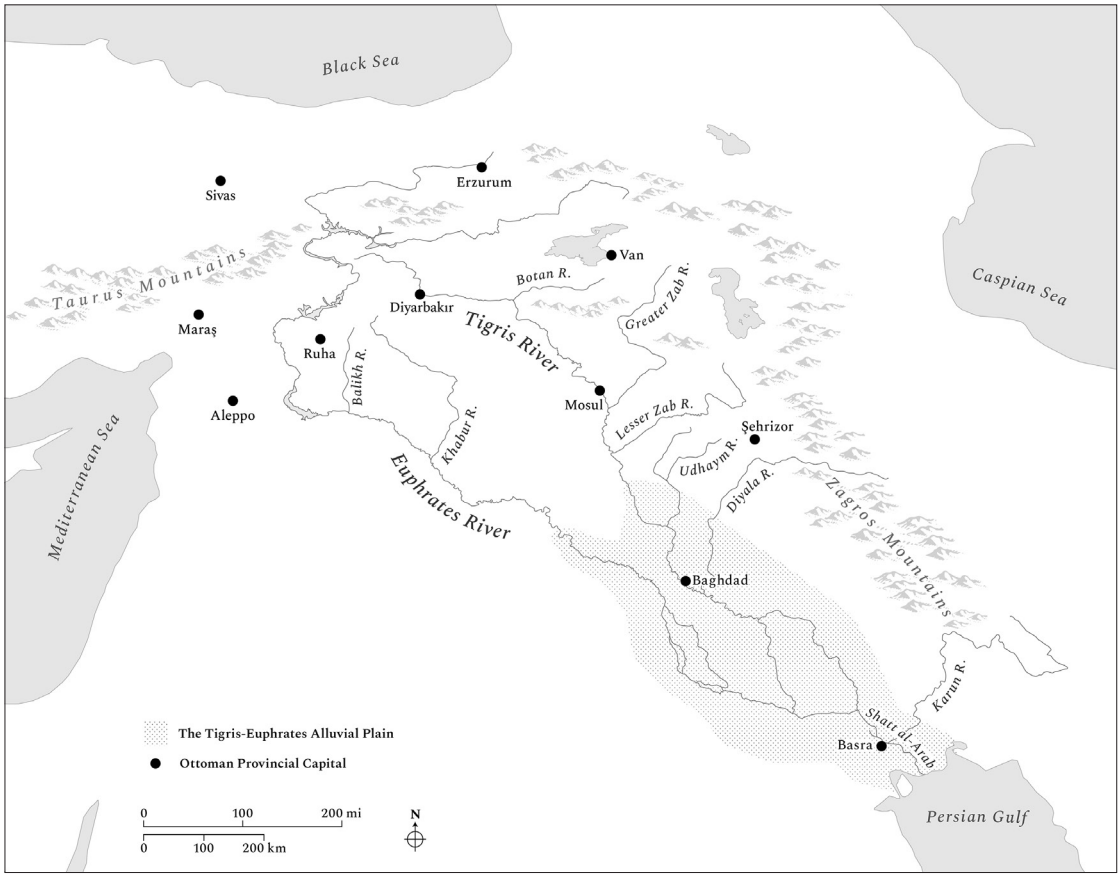
Bu bölüm, modern dönem öncesi Anadolu'ya ait tarih çalışmalarının Dicle ve Fırat'ı neden büyük ölçüde göz ardı ettiğini irdelemekte ve bu nehirlerin modern dönem öncesi Anadolu tarihyazımında marjinalleştirilmesinin anlaşılır olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, ikiz nehirlerin yirminci yüzyıl öncesinde Anadolu tarihi için önemli faktörler olmadığı gerçeğini yansıtmaktadır; çünkü Anadolu, toplumunu Dicle ve Fırat'a Irak'tan daha az bağımlı kılan çok sayıda su dünyasına (veya su kaynağına) sahipti. Anadolu'nun su kaynaklarının zenginliği ve çeşitliliği ise, bölgenin yüksek rakımı ve dağlık yapısı sayesinde mümkün olmuştur. Dağlar, Batı Asya'daki en önemli iki yağış kaynağından biridir (diğeri ise denizdir). Yüksek zirveleri sayesinde, Anadolu dağları (diğer dağlar gibi) esen rüzgârlardan bol miktarda nemi yakalayarak buradaki toplulukların yaşam alanlarına yağış olarak bırakabilir.[4] Diğer bir deyişle, Anadolu ve Dicle-Fırat Havzası coğrafi olarak büyük ölçüde örtüşse de, modern dönem öncesi tarihleri oldukça farklıdır. Anadolu toplumları, dağlarının armağanı olan zengin su dünyaları sayesinde, Dicle ve Fırat'a Iraklı komşuları kadar ihtiyaç duymamıştır. Bu bölümde, söz konusu argüman üç nokta üzerinden desteklenecektir. İlk olarak, Dicle ve Fırat'ın mo-

1 Ayşegül Kibaroğlu, "The Euphrates-Tigris River Basin," *Sustainability of Engineered Rivers in Arid Lands: Challenges and Responses*, ed. Jurgen Schmandt vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 96.

2 Temsili bir örnek için, bkz. Christian Marek, *In the Land of a Thousand Gods: A History of Asia Minor in the Ancient World*, çev. Steven Rendall (Princeton: Princeton University Press, 2016); Sharon R. Steadman ve Gregory McMahon, ed., *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000–323 B.C.E.* (New York: Oxford University Press, 2011); Stephen Mitchell, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor,* iki cilt (Oxford: Clarendon Press, 1993).

3 Kürt tarihi üzerine İngilizce yayımlanan en kapsamlı araştırmalardan biri, Dicle Nehri'nden sadece üç kez bahsetmektedir. Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadirgi, ed., *The Cambridge History of the Kurds* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021). Ayrıca bkz. David McDowall, *A Modern History of the Kurds*, rev. bs. (New York: I.B.Tauris, 2004).

4 Ewan W. Anderson, *The Middle East: Geography and Geopolitics* (Londra: Routledge, 2000), 48.

Şekil 1. Dicle-Fırat Nehir Sistemi.

dern dönem öncesi Anadolu'nun tarımsal ekonomisi için neden önemli olmadığı tartışılacaktır. Daha sonra, Dicle ve Fırat'ın modern dönem öncesi Anadolu'nun pastoral ekonomisi üzerindeki sınırlı rolü ele alınacaktır. Son olarak, Dicle ve Fırat'ın modern dönem öncesi Anadolu'nun ulaşım ağı için neden belirleyici bir unsur olmadığı incelenecektir.

Her tarih taraflılık barındırır. Bu bölüm, Dicle ve Fırat'ın yirminci yüzyıl öncesindeki Anadolu toplumlarının hayatta kalması ve gelişmesinde neden marjinal kaldığını açıklamak için tarihsel sürekliliklere veya örüntülere yönelik bir taraflılık taşımaktadır. Bu çalışmada sürekliliğe odaklanılması, değişimi yok saymak anlamına gelmez. Tarihçiler, Anadolu toplumlarının Dicle ve Fırat ile modern dönem öncesindeki ilişkilerinde değişime dair sayısız örnek bulabilirler. Ancak bu değişimler, Dicle ve Fırat olmadan da modern dönem öncesi Anadolu'nun büyük bölümünde tarım, hayvancılık ve taşımacılığın uzun vadede gelişebileceği gerçeğini değiştirmemiştir. Anadolu'nun durumunu, kentsel, yerleşik ve tarımsal toplumun hayatta kalmasının Dicle ve Fırat'a bağlı olduğu Irak ile karşılaştırın. Kısacası, bu bölüm süreklilikler lehine taraflıdır çünkü modern dönem öncesi Anadolu toplumlarının Dicle ve Fırat'tan bağımsız olarak uzun vadede nasıl hayatta kalıp gelişebildiğini sözü edilen süreklilikler açıklığa kavuşturmaktadır. Burada incelenen süreklilikle paralel olarak sayısız değişim de meydana gelmiştir; ancak sözü edilen değişimler, bu araştırmanın kapsamı dışındadır.

Her ne kadar tarihçilerin çoğu değişime odaklansa da, insan toplumundaki bazı örüntüler yüzyıllar, hatta binyıllar boyunca büyük ölçüde sabit kalmıştır ve tarihsel açıdan incelenmeye değerdir. Sürekliliği anlamak, şüphesiz ki değişimi anlamanın bir önkoşuludur. Yapay zekâ çağında bile süreklilik şaşırtıcı derecede güçlü olabilir. 2024 yılı gibi yakın bir tarihte, Alman Federal Meclisi (dünyanın en gelişmiş ekonomilerinden birine ait parlamentonun alt kanadıdır) resmi iletişim için hâlâ faks makinesini kullanıyordu.[5] Özellikle çevre bilincine sahip tarihçiler, tarihteki sürekliliğin gücünün ve öneminin farkındadır. Mississippi Nehri tarihçisi Christopher Morris'in sözleriyle, "Tıpkı bir nehrin üstte ve ortada daha hızlı, yanlarda ve dipte daha yavaş olmak üzere birkaç farklı hızda akması gibi, tarih de aynı anda birkaç farklı tempoda hareket eder."[6] Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* adlı başlıca eserinde tarihte üç paralel "ritim" bulunduğunu tespit etmiştir. Tarihin en hızlı ritmini "olayların tarihi" olarak adlandırmış, bunu "tarihin gelgitlerinin güçlü sırtlarında taşınan yüzeydeki çalkantıların köpük tepeleri" olarak görmüş ve bu düzeyi bir inceleme alanı olarak saymamıştır.[7] Braudel, "tutkuları hâlâ yanmakta olan bu tarihe güvenmemeyi öğrenmeliyiz," uyarısında bulunmuştur.[8] Spektrumun diğer ucunda ise, hızı en düşük tarihi, "geçişi neredeyse algılanamayan, insanın çevreyle olan ilişkisinde, tüm değişimin yavaş olduğu, sürekli tekrarlanan, sürekli yinelenen döngülerin tarihi" sözleriyle tanımlar. Braudel kitabının birinci bölümünü, yani birinci cildin neredeyse yarısını, bu önemli ama "neredeyse zamansız" olan tarihe ayırmıştır; ona göre, bu tarih olmadan toplumsal tarihin ve olaylar tarihinin doğru bir şekilde anlaşılması mümkün değildir.[9] Dicle-Fırat Havzası'ndaki insan-nehir etkileşimlerindeki sürekliliklere odaklanan bu bölüm, Braudelci bir tarih anlayışıyla yazılmıştır.

Mahsul Yetiştiriciliği

Dicle ve Fırat, halk arasındaki ünlerini her şeyden önce sulama tarımını desteklemedeki rollerine borçlular. Yirminci yüzyıla kadar Dicle ve Fırat boyunca yapılan sulama faaliyetlerinin çoğu bugünkü Irak'ın güneyindeki alüvyonlu ovada, **Şekil 1**'de noktalarla gösterilmiş olan bölgede kümelenmiştir. Burası, Dicle ve Fırat'ın toprağın derinliklerine inmek yerine, onları çevreleyen arazilerin üzerinde akmaya başladığı ve kolayca taşarak taşıdığı tortunun çoğunu biriktirebildiği düz bir bölgedir. Araştırmacılar, nehir havzasının bu mikro bölgesini "alüvyon ovası" olarak adlandırmaktadır; çünkü (ova) hem düzdür hem de nehir tortularıyla (alüvyon) doludur. Dicle-Fırat alüvyon ovası, tarihsel olarak kabaca Eski Sümer ve Akad topraklarına, Osmanlının Bağdat ve Basra eyaletlerine ve on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı ve İran literatüründe bahsedildiği şekliyle, Arap Irakı'na (Irak-ı Arab) karşılık gelmektedir.[10] Sözü uzatmamak için, bu makalede bahsi geçen bölge kısaca alüvyon veya Irak olarak anılacaktır.

Faaliyet alanları alüvyonun epey kuzeyinde kalan Anadolu çiftçileri, sulama konusunda Dicle ve Fırat'tan kapsamlı ve kalıcı bir şekilde faydalanmamıştır. Bunun başlıca iki nedeni vardır: Birincisi coğrafidir. Irak'ın kumlu düzlüklerinde nehir kanalları toprağın üstünden geçtiği için yönlendirilmeleri ve küçük sulama kanallarına ayrılmaları daha kolaydı. Anadolu'nun kayalık

5 Esme Nicholson, "Fax Machines Permeate Germany's Business Culture. But Parliament is Ditching Them," *NPR*, 31 Mayıs, 2024, https://www.npr.org/2024/05/31/1248426978/germany-fax-machines-parliament.

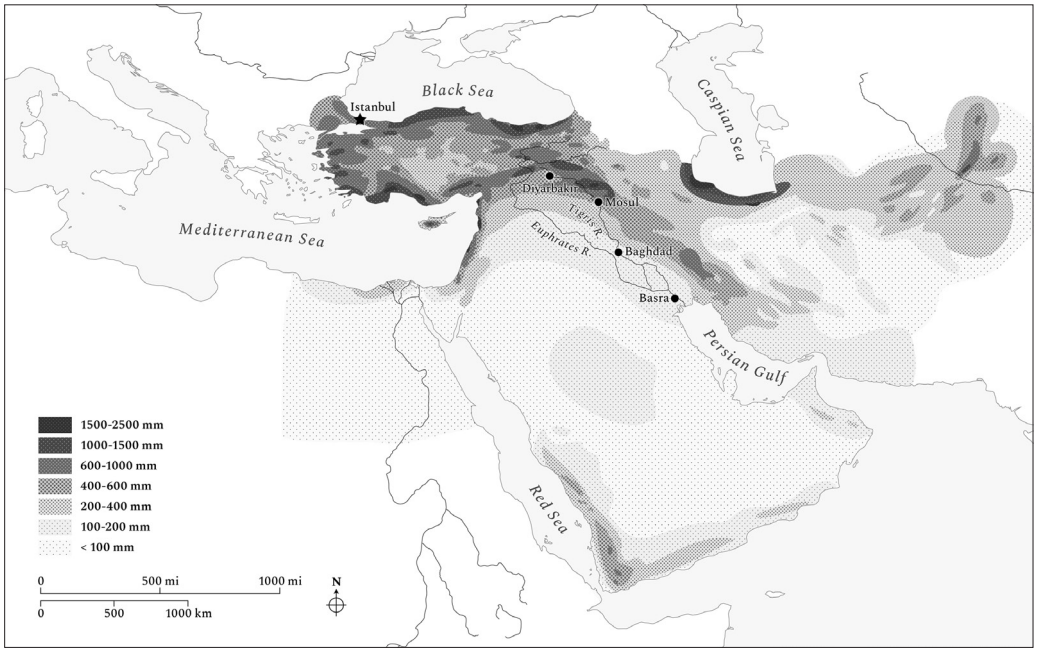
6 Christopher Morris, *The Big Muddy: An Environmental History of the Mississippi and Its Peoples from Hernando de Soto to Hurricane Katrina* (New York: Oxford University Press, 2012), 7.

7 Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. Siân Reynolds (New York: Harper & Row, 1972), 1:21.

8 Braudel, *The Mediterranean*, 1:21.

9 Braudel, *The Mediterranean*, 1:20.

10 Zeinab Azarbadegan, "Imagined Geographies, Re-invented Histories: Ottoman Iraq as Part of Iran," *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 5, no. 1 (2018): 115–41.

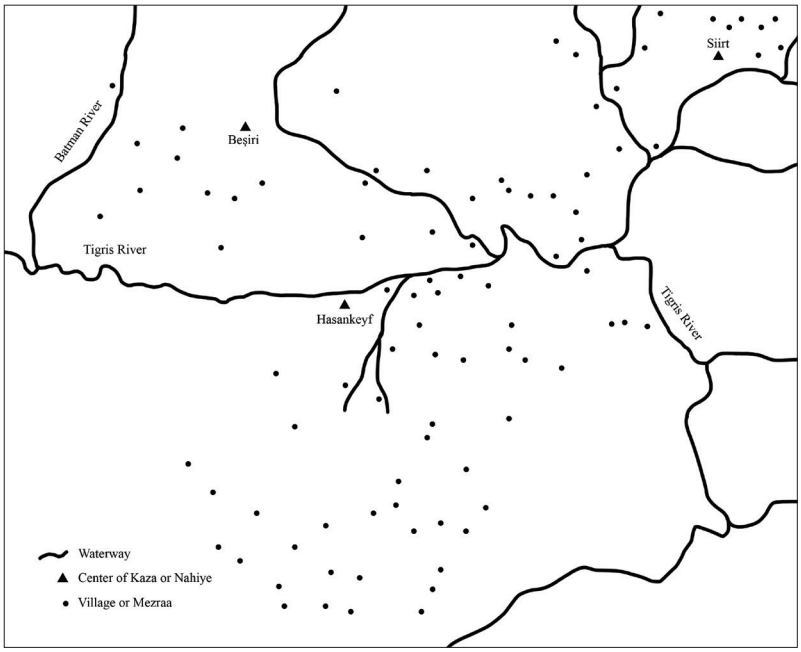
Şekil 2. Orta Doğu'da yıllık ortalama yağış. Kaynak: *Tübinger Atlas des Vorderen Orients* (Wiesbaden: L. Reichert, 1977–1993), A IV 4.

ve dağlık coğrafyasında ise, nehirler toprağın derinliklerinde akıyor ve kanalların arazi boyunca inşa edilmelerini son derece güç hale getiriyordu. Anadolu toplumları, tarihin büyük bir bölümünde, Dicle ve Fırat'ı sulamalı tarım için yeniden imar edecek lüksten ve büyük iş makinelerinden yoksundu. Anadolu'da Dicle ve Fırat'ın enerji üretme ve sulama potansiyelinden yararlanmaya yönelik sistematik projeler 1960'lı yıllara kadar hayata geçirilmemiştir.[11]

Modern dönem öncesi Anadolu toplumları, coğrafyanın etkisinden ayrı olarak, ürünlerini yetiştirmek için alternatif su kaynaklarına sahip olmaları sonucunda da Dicle ve Fırat'ı sulamada kullanmamıştı. Şekil 2'de görüldüğü üzere, yüksek rakımı, sıradağları (Pontus ve Toroslar) ve Akdeniz ile Karadeniz'e yakın konumu sayesinde, Anadolu'nun neredeyse tamamı yılda 400 mm'den fazla yağış almaktadır. Bu coğrafi faktörler bir araya gelerek Anadolu'yu Orta Doğu'nun en yağışlı bölgelerinden biri haline getirmiştir. Sonuç olarak, Anadolu çiftçilerinin çoğu nehir suyu ve sulama olmaksızın, yağışların yardımıyla hayatta kalmış ve ekonomik olarak gelişmiştir. Irak ise, Akdeniz'den uzak konumu ve kendine ait dağlardan mahrum oluşu sebebiyle, yılda 200 mm'den daha az yağış almaktadır; bu miktar, ekin yetiştirmek için tamamen yetersizdir. Tarımsal yaşam tarzlarını sürdürecek alternatif su kaynaklarına sahip olmayan Iraklı çiftçiler, tarihin büyük bölümünde Dicle ve Fırat nehirleri boyunca sulamalı tarıma öncülük etmişlerdir.[12]

11 Dale J. Stahl, "A Technopolitical Frontier: The Keban Dam Project and Southeastern Anatolia," *Transforming Socio-Nature in Turkey: Landscapes, State and Environmental Movements*, ed. Onur İnal ve Ethemcan Turhan (New York: Routledge, 2020), 31–51; Dale J. Stahl, "The Two Rivers: Water, Development and Politics in the Tigris-Euphrates Basin, 1920–1975" (Doktora tezi, Columbia University, 2014), 74–107; Arda Bilgen, "The Southeastern Anatolia Project (GAP) Revisited: The Evolution of GAP over Forty Years," *New Perspectives on Turkey* 58 (2018): 125–54.

12 Anderson, *The Middle East*, 48; Peter Beaumont, Gerald H. Blake ve J. Malcolm Wagstaff, *The Middle East: A Geographical Study*, ikinci baskı (New York: Halsted Press, 1988), 65.

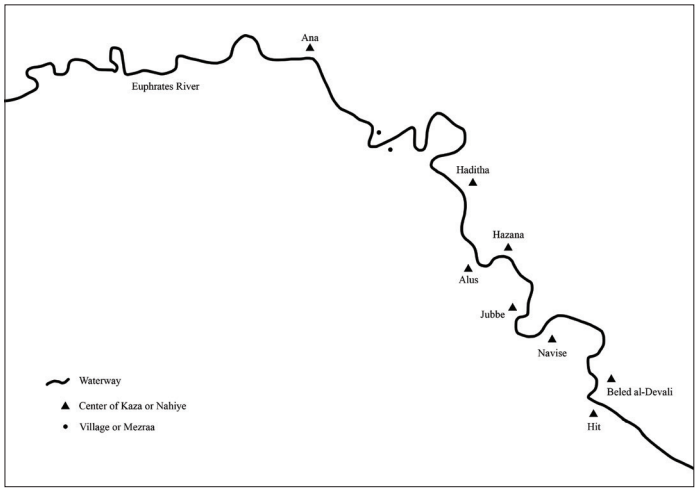
Şekil 3. Hasankeyf ve Siirt bölgelerindeki yerleşimlerin dağılımı, 1530. Kaynak: *998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-i Bekr ve Arab ve Zü'l-Kadırıyye Defteri, 937/1530*, 2 cilt (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998–1999).

Tarihsel yerleşim modelleri, Dicle ve Fırat'ın Anadolu tarımı için öneminin bulunmadığını yansıtmaktadır. Yukarı Dicle boyunca uzanan Hasankeyf ve Siirt bölgeleri kapsamlı bir şekilde incelenmiş; sahip oldukları yerleşimler iyi birer vaka çalışması olarak karşımıza çıkmaktadır. Şekil 3'te, Hasankeyf ve Siirt yerleşimlerinin 1530'larda Dicle'den bağımsız olarak rastgele dağılmış olduğu görülmektedir. Sonuçta Hasankeyf ve Siirt'teki çiftçilerin arazileri bol yağış alıyordu ve çoğunlukla iyi ve müreffeh bir yaşam sürmeleri için konumlarının nehre yakın olması gerekmiyordu. Eğer Dicle Anadolu tarımının merkezi olsaydı; Hasankeyf, Siirt ve diğer Anadolu yerleşimleri nehir kanallarının etrafında yoğunlaşırdı.

Irak'ta ise durum tamamen farklıdır. Musul'un güneyindeki yerleşimler, eski çağlardan beri Dicle ve Fırat kanallarının hatlarını takip ederek çizgisel bir şekilde gelişmiştir. Anadolu'daki komşularının aksine, Irak'taki yerleşimciler rastgele yayılmayı kaldıramazdı. Nehir kanallarının çevresinde kümelenmekten başka seçenekleri yoktu.[13] Bu eski örüntü Osmanlı Dönemi'nde de devam etmiştir. Şekil 4, 1530'larda Orta Fırat boyunca uzanan Ane ve Hît kazalarından bir vaka çalışması sunmaktadır. Burada yerleşimlerin, mahsul yetiştirmek için ellerindeki tek kaynak olan nehir kanalını sarmaladıkları görülmektedir.

Kısacası, Anadolu ve Irak'ta farklı yerleşim örüntüleri gelişmiştir. Anadolu'daki yerleşimler, Dicle ve Fırat'ın tarım için önem arz etmemesi nedeniyle rastgele dağılmıştır. Irak'ta ise, Dicle ve Fırat'ın tarımda merkezi bir rol oynaması, yerleşimlerin doğrusal bir düzende gelişmesine sebep olmuştur. Yirminci yüzyılın başlarında su pompası ve borulu su dağıtım sistemlerinin kullanılmaya başlanması, Irak'ta yerleşimlerin nehir kanallarından uzaklara kurulmasını

13 Jaafar Jotheri ve Mark B. Allen, "Recognition of Ancient Channels and Archaeological Sites in the Mesopotamian Floodplain Using Satellite Imagery and Digital Topography," *New Agendas in Remote Sensing and Landscape Archaeology in the Near East: Studies in Honour of Tony J. Wilkinson*, ed. Dan Lawrence, Mark Altaweel ve Graham Philip (Oxford: Archaeopress, 2020), 283–305; Tony J. Wilkinson, *Archaeological Landscapes of the Near East* (Tucson: University of Arizona Press, 2003), 84–89; Carrie Hritz ve Tony J. Wilkinson, "Using Shuttle Radar Topography to Map Ancient Water Channels in Mesopotamia," *Antiquity* 80 (2006): 415–24.

Şekil 4. Ane ve Hît kazalarındaki yerleşimlerin dağılımı, 1530. Kaynak: *998 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-i Bekr ve Arab ve Zü'l-Kadırıyye Defteri, 937/1530*, 2 cilt (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998–1999).

mümkün kılmış olsa da, iki yerleşim örüntüsü arasındaki bu keskin zıtlık, günümüzde hâlen görülebilmektedir.[14] Bu zıtlık en çok gece gökyüzünden, karanlıkta bakıldığında belirgin hale geliyor. NASA Dünya Gözlemevi görüntülerinde fark edilebileceği gibi, Musul'un güneyinde yerleşimlere ait ışıklar Dicle ve Fırat'ın hatlarını takip ediyor. Anadolu'da ise bu ışıkların nehir kanallarını dikkate almadan dağıldığı görülüyor.[15]

Özetlemek gerekirse, Dicle ve Fırat nehirleri yirminci yüzyıldan önce Anadolu'nun tarım ekonomisinde önemli bir faktör değildi. Anadolu çiftçilerinin çoğu, memleketlerinin kayalık ve dağlık arazisi nedeniyle nehirleri takip eden büyük ölçekli kanallar inşa edemezdi. Yapabilecek olsalar bile, topraklarının mahsul yetiştirmek için yeterli miktarda yağış aldığını bile bile neden bir sulama altyapısı inşa etmek için onca yatırım yapsınlar ki? Yağmur suyuyla yapılan ve daha ucuz olan tarım, sulama yöntemine göre çevresel açıdan da daha sürdürülebilirdir. Çoğunlukla bu tarım yöntemi, Irak'ın sulama kültürünü olumsuz etkileyen bir durum olan tuzlanmaya neden olmuyordu.[16] Dicle ve Fırat'ın modern dönem öncesi Anadolu'nun tarihyazımında öne çıkmamasının sebeplerinden biri, bölgenin tarımsal ekonomisinde küçük bir rol oynamış olmasıdır.

Hayvan Yetiştiriciliği

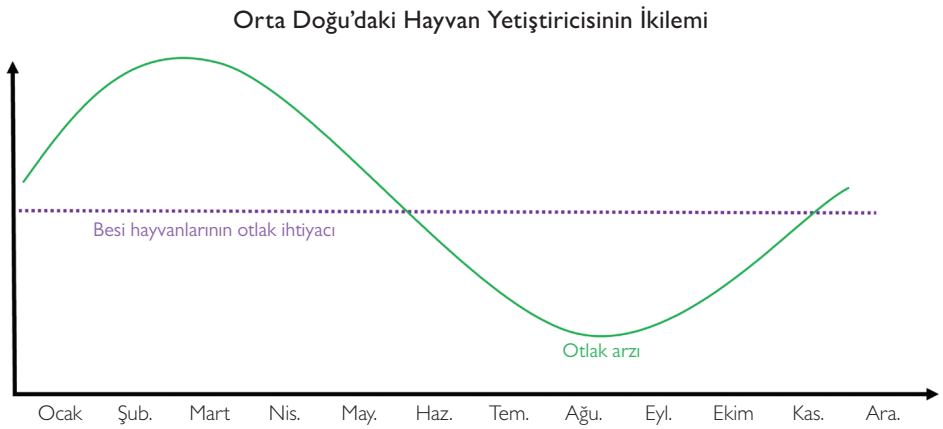
Dicle ve Fırat, halk arasında daha çok sulamalı tarımla ilişkilendirilse de, bu nehirler hayvancılık için de bir o kadar önemliydi. Nitekim, Orta Doğu'nun pastoral ekonomi tarihi bu iki nehre değinmeden yazılamaz.

Dicle ve Fırat, Orta Doğu'da hayvancılıkla uğraşan herkesin yüzleşmek zorunda kaldığı, **Şekil 5**'te gösterilen ikilemi çözmüştür. Bir yandan, besi hayvanlarının otlak ihtiyacı yıl boyu devam eder çünkü onlar için otlamaya ara vermek söz konusu değildir. Öte yandan, Orta Doğu'da otlaklar belirli mevsimlerde yeşerirler.

14 Stahl, "The Two Rivers," 65–68.

15 "Night Lights Change in the Middle East," NASA Earth Observatory, erişim tarihi 18 Şubat 2023, https://earthobservatory.nasa.gov/images/90100/night-lights-change-in-the-middle-east.

16 Thorkild Jacobsen ve Robert M. Adams, "Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture," *Science* 128, no. 3334 (1958): 1251–58; Mark Altaweel, "Simulating the Effects of Salinization on Irrigation Agriculture in Southern Mesopotamia," *Models of Mesopotamian Landscapes: How Small-Scale Processes Contributed to the Growth of Early Civilizations,* ed. Tony J. Wilkinson, McGuire Gibson ve Magnus Widell (Oxford: Archaeopress, 2013), 219–38; Michael P. Charles, "Irrigation in Lowland Mesopotamia," *Bulletin on Sumerian Agriculture* 4 (1988): 1–39; Piet Buringh, *Soils and Soil Conditions in Iraq* (Bağdat: Tarım Bakanlığı, 1960), 83–114. Tuzlanmaya ilişkin küresel ölçekli bir inceleme için, bkz. William D. Williams, "Salinization of Rivers and Streams: An Important Environmental Hazard," *Ambio* 16, no. 4 (1987): 180–85.

Şekil 5. Orta Doğu'daki hayvan yetiştiricisinin ikilemi; şematik bir gösterim.

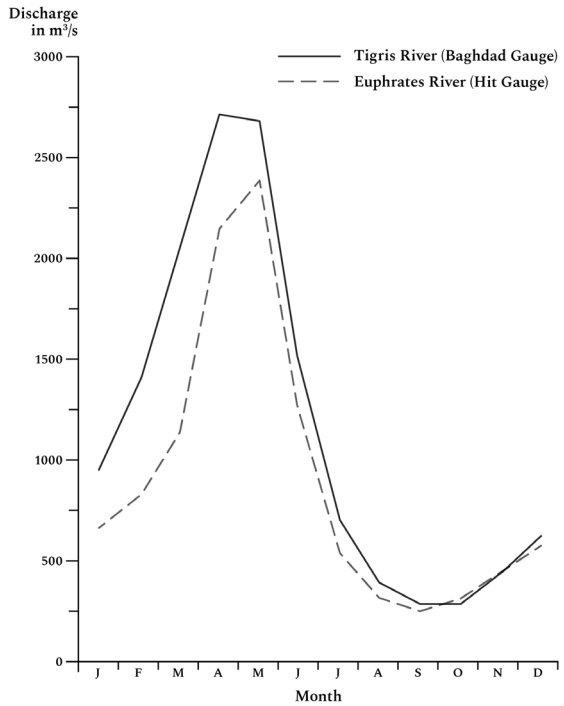
En bol bulundukları mevsimler, bölgede neredeyse tüm yılın yağışının gerçekleştiği kış ve ilkbahardır; ancak aşırı sıcaklar ve yağış azlığı nedeniyle yaz aylarında ve sonbaharın başlarında seyrelirler ve bu iki durum, otlakların çoğunu kurutup yok eder. Anadolu'nun Ankara ve Van Gölü'nün güneyinde kalan bölümü ile Irak, Suriye ve İran, Haziran ve Eylül ayları arasında neredeyse hiç yağmur almaz.[17] Bu ikilem (hayvanların sürekli otlaklara ihtiyaç duyması ve otlakların mevsimsel olarak ortaya çıkması) nedeniyle, Orta Doğu'daki hayvan yetiştiricilerinin çoğu, yaz aylarında otlak bulmakta zorlanmıştır.

Dicle ve Fırat, binyıllardır bölgedeki bu boşluğu kısmen doldurmuş ve yaz aylarında hayvan yetiştiricileri için önemli bir otlak kaynağı olmuştur. **Şekil 6**'da görüldüğü gibi, Dicle ve Fırat nehirlerinin su seviyesi yazın ve sonbaharın başında düşer. Orta Doğu'daki otlakların hızla azaldığı bu dönemde nehir suları çekilirken, bölgedeki hayvan yetiştiricilerinin sürülerini otlatmaları için geride geniş otlaklar bırakır. Başka bir deyişle, Dicle ve Fırat'ın taşkın döngüsü Orta Doğu'daki besi hayvanlarının ihtiyaçları ile tam bir senkronizasyon içindedir; nehirlerdeki su seviyesi doğru zamanda azalır ve nehrin bitki örtüsünü besi hayvanlarının en çok ihtiyaç duyduğu zamanda onlar için erişilebilir hale getirir.[18] Böylece, nehir havzasında Dicle ve Fırat'ın düzenli olarak sular altında bıraktığı tek bölge olan Irak, Orta Doğu'daki hayvan yetiştiricileri için önemli bir yaz otlağı olarak öne çıkmıştır.[19] **Şekil 7**'de görüldüğü gibi, nehir havzasındaki hayvan yetiştiricileri, kış ve ilkbahar aylarını genellikle Suriye ve Arabistan

17 Moshe Brawer, ed., *Atlas of the Middle East* (New York: MacMillan, 1988), 14.

18 Tüm nehirler hayvancılığa bu kadar elverişli değildir. Örneğin, Nil nehri yaz aylarında taşarak çobanları yazlık otlaklardan mahrum bırakmaktadır.

19 Robert McC. Adams, *Heartland of Cities: Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates* (Chicago: University of Chicago Press, 1981), 11; Robert McC. Adams, "Shepherds at Umma in the Third Dynasty of Ur: Interlocutors with a World beyond the Scribal Field of Ordered Vision," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 49 (2006): 133–69; Marek Stępień, *Animal Husbandry in the Ancient Near East: A Prosopographic Study of Third-Millennium Umma* (Bethesda, MD: CDL Press, 1996); Anne Porter, *Mobile Pastoralism and the Formation of Near Eastern Civilizations: Weaving Together Society* (New York: Cambridge University Press, 2012); Tate Paulette, "Pastoral Systems and Economies of Mobility," *Models of Mesopotamian Landscapes: How Small-Scale Processes Contributed to the Growth of Early Civilizations*, ed. Tony J. Wilkinson, McGuire Gibson ve Magnus Widell (Oxford: Archaeopress, 2013), 130–39; Faisal H. Husain, *Rivers of the Sultan: The Tigris and Euphrates in the Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2021), bölüm 4.

Şekil 6. Dicle ve Fırat nehirlerinin aylık ortalama debisi. Kaynak: *Tübinger Atlas des Vorderen Orients* (Wiesbaden: L. Reichert, 1977–1993), A V 4.

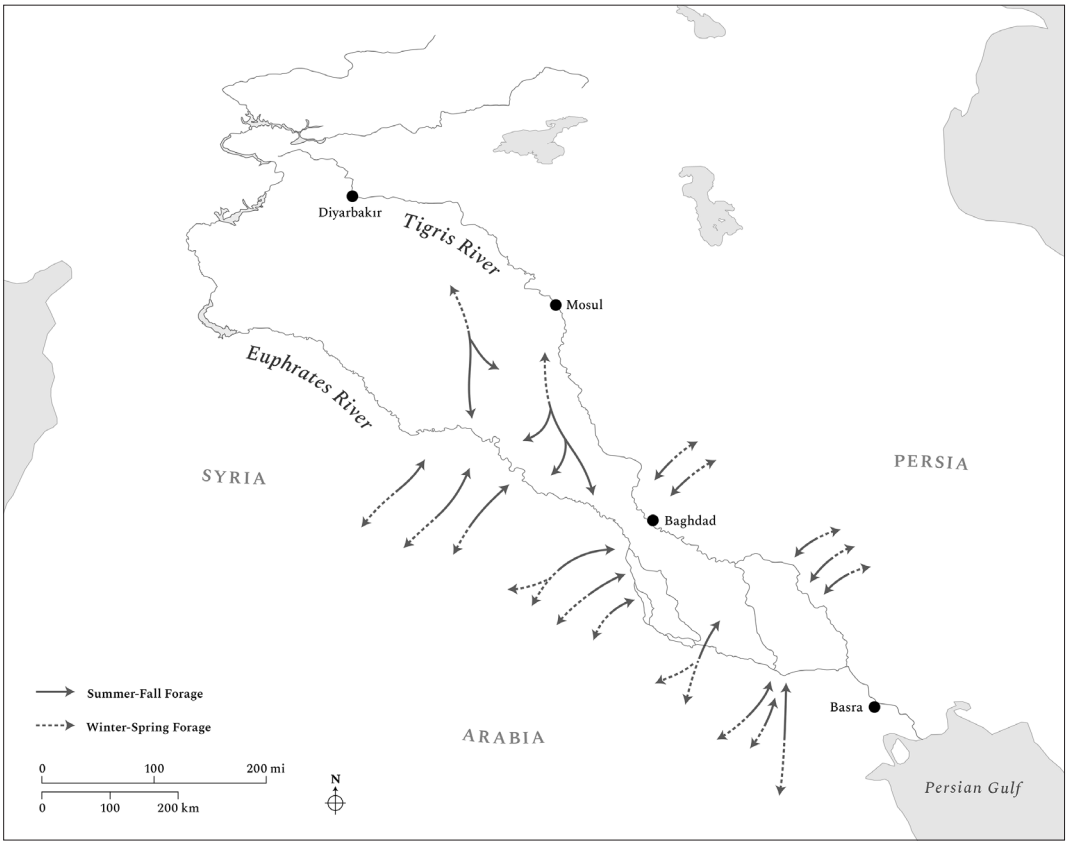
gibi yakın bölgelerin kış yağmurlarının ardından otlarla kaplanan çöllerinde geçiriyordu. Yazın ve sonbaharın başlarında ise, Dicle ve Fırat'a geri dönerek hayvanlarını taşkınların geride bıraktığı bitki örtüsü üzerinde otlatıyorlardı.[20] Bazı coğrafyacılar bu nehir merkezli hayvan otlatma sistemini "mera yaylacılığı" olarak adlandırmaktadır.[21]

Dicle ve Fırat, Irak'ın hayvancılık ekonomisinin merkezinde yer alırken, Anadolu'nunki için marjinaldi. Anadolu'nun hayvan yetiştiren çoğu grubu için, hayvan otlatma hareketinin ritmini Dicle-Fırat taşkın döngüsü belirlemiyordu. Bu ritmi belirleyen, daha ziyade, Anadolu'yu çevreleyen Toros ve Pontus dağlarıydı. Anadolu'nun birçok hayvan yetiştiricisi, kış ve ilkbaharda, sürülerini bu mevsimlerdeki yağışlar sayesinde yemyeşil olan dağların eteklerinde otlatırdı. Ayrıca, yazın ve sonbaharın başlarında nehir vadisine inmeleri gerekmiyordu. Bunun yerine, dağlardaki kar yığınları eriyip geride sürülerinin otlayabileceği taze otlaklar bıraktığında dağlarının yüksek bölümlerine çıkıyorlardı.[22] Başka bir deyişle, Irak'taki hayvan yetiştiricilerinin aksine, Anadolu'dakilerin çoğu, diğer İranlı, Kürt ve Akdenizli hayvan ye-

20 George B. Cressey, *Crossroads: Land and Life in Southwest Asia* (Chicago: J. B. Lippincott, 1960), 16–17, 38.

21 Lajos Rácz, *The Steppe to Europe: An Environmental History of Hungary in the Traditional Age*, çev. Alan Campbell (Knapwell, UK: White Horse Press, 2013), 47–49.

22 Mardin'deki bu pastoral sisteme ilişkin bir vaka çalışması için, bkz. Nejat Göyünç ve Wolf-Dieter Hütteroth, *Land an der Grenze: Osmanische Verwaltung im heutigen türkisch-syrisch-irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert* (İstanbul: Eren, 1997), 42. "Benzer şekilde, Moğol orduları da Orta Doğu'ya geldiklerinde bu pastoral sistemden faydalandılar. Yaz aylarını, Van Gölü'nün kuzeyinde ve Sultaniye'nin güneybatısında yer alan Ala Taq Dağları'nda; kış aylarını ise Arran, Mugan, Jaghuta Nehri ve Urmiye Gölü'nün güneyindeki düşük rakımlı arazilerde geçiriyorlardı." Bkz. Beatrice Forbes Manz, *Nomads in the Middle East* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 119. Bazı Anadolu çobanları için Diyarbakır'ın batısı (Amid) ve Van Gölü'nün yaklaşık 10 mil kuzeyinde yer alan Sarısu gibi verimli ovalar yazlık otlaklardı.Bkz. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri (bundan sonra TKG.KK, TT) 58, s.134a; TKG.KK, TT 59, s. 95a.

Şekil 7. Aşağı Dicle-Fırat Havzası'ndaki çobanların hareketi. Kaynak: Graham Williamson, "Iraqi Livestock," *Empire Journal of Experimental Agriculture* 17 (1949): 51.

tiştiricilerinin binyıllardır takip ettiği geleneksel yaylacılık sistemini benimsemiştir. Kışlarını vadilerde, yazlarını dağlarda geçiriyorlardı.[23]

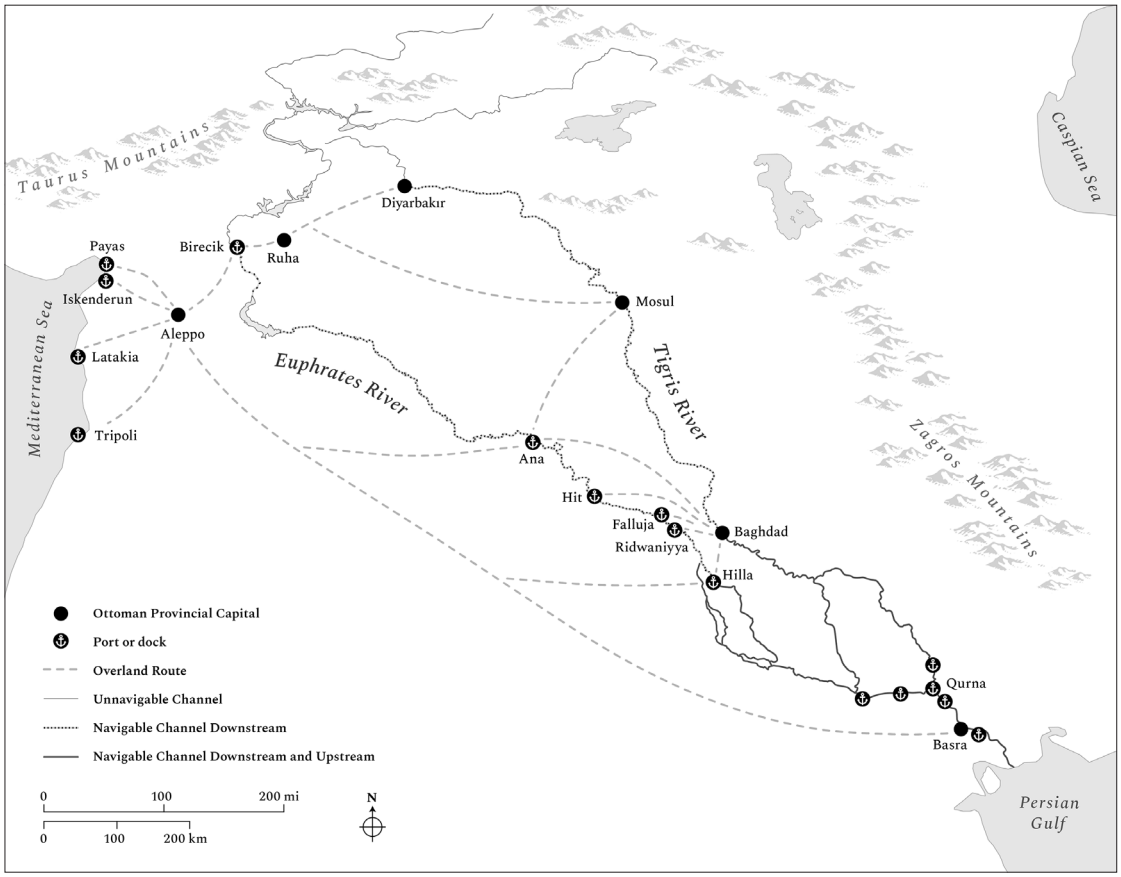
Kuşkusuz istisnalar da vardı. Anadolu'daki bazı hayvan yetiştiricisi gruplar, yılın farklı zamanlarında sürülerini Dicle ve Fırat boyunca otlatmıştır. On altıncı yüzyılda, konar-göçerlerden Boz Ulus'a mensup bazı topluluklar, hayvanlarını yazın Fırat'ı besleyen önemli bir kaynak olan Murat Nehri kıyısında yayıyordu.[24] Kara Ulus aşiretinin yaklaşık 45.000 hanesi Bağdat'ta, büyük olasılıkla su yolları boyunca, yaklaşık 120.000 koyun besleyip güdüyordu.[25] Bir Osmanlı kaynağına göre, el-Vahi aşireti yazlarını Bingöl'de (Diyarbakır'ın kuzeyinde) geçiriyor ve "kıyılarda" kışlıyordu. Burada, Dicle ve Fırat da dahil olmak üzere herhangi bir nehir veya göle ait kıyılara atıfta bulunulmuş olması mümkündür.[26] Ancak bu istisnalar, Anadolu'daki çoğu grubun yazın hayvanlarını nehir ovası yerine yaylalarda otlattığı yönündeki genel örüntüyü zayıflatmaz çünkü baskın olan otlatma şekli, mera yaylacılığı değil, geleneksel yaylacılıktır.

23 Manz, *Nomads in the Middle East*, 6–7; *Tübinger Atlas des Vorderen Orients* (Wiesbaden: L. Reichert, 1977–1993), A X 11.

24 TKG.KK, TT 60, s. 2a.

25 TKG.KK, TT 228, 45. yaprak, ön yüz.

26 TKG.KK, TT 58, 140a.

Şekil 8. Dicle-Fırat Havzası'ndaki ulaşım güzergâhları.

Özetlemek gerekirse, Dicle ve Fırat'ın modern dönem öncesi Anadolu'nun tarihyazımındaki yerinin marjinal olmasının başka bir nedeni de, Anadolu'nun hayvan gütme ekonomisinin merkezinde yer almamasıdır. Anadolu'nun hayvan yetiştiricilerinin çoğu, her yıl Dicle ve Fırat'ın yeşerttiği yaz otlaklarına ihtiyaç duymuyordu çünkü bu mevsimde faydalanabilecekleri alternatif bir su ve otlak kaynakları — yani dağları—bulunuyordu.

Ulaşım

Dicle ve Fırat, mahsul yetiştirme ve hayvancılığın yanı sıra, ulaşımı da destekleyerek insanlık tarihinde üçüncü bir kritik rol daha oynamıştır. Asya'da İndus'un batısındaki en uzun nehir sistemini oluşturan bu iki nehir (Dicle yaklaşık 1.180 mil ve Fırat 1.700 mil uzunluğundadır), Toros Dağları ve Basra Körfezi arasında toplulukların ve ticari malların hareketini kolaylaştıran doğal bir ulaşım ağı oluşturmuştur. On altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında, Osmanlı Devleti için nehirlerin en önemli işlevi ulaşımı sağlamaktı ve bu yönüyle tarımsal faydalarından çok daha kritik bir önem taşıyordu.

İki faktör, Osmanlı Devleti için nehir taşımacılığını diğer unsurlardan daha önemli hale getirmiştir. Birincisi, Dicle-Fırat sistemi Osmanlı'nın doğudaki en büyük rakibi İran'la olan sınırı boyunca uzanmaktaydı. Bu nedenle, nehir havzası askerileştirilmiş bir bölgeydi; burada sık sık askeri birlikler konuşlanıyor ve büyük garnizonlar bulunuyordu. Hatta, Bağdat kenti Osmanlı Dönemi'nde nehir havzasının askeri-

leştirilmesi sürecinin bir simgesi haline gelmişti. Yalnızca Bağdat'ta konuşlandırılan yeniçeri ve topçu birliklerindeki asker sayısı, doğudaki askeri faaliyetlerin yoğunluğuna bağlı olarak 1.000 ile 10.000 arasında değişiyordu.[27] Bu sayıya, Osmanlının taşra yönetimi tarafından askere alınan ve genellikle çok daha kalabalık olan yerel güçler ve aşiret güçleri dahil değildi.[28] Osmanlı Devleti, doğudaki askeri faaliyetlerini ve merkezden 1.000 milden daha uzakta bulunan Bağdat gibi garnizonlarını desteklemek için, düzenli olarak erzak, ağır askeri teçhizat ve insan taşımacılığında faydalanmak üzere Dicle ve Fırat nehirlerine ihtiyaç duymaktaydı. İkincisi, Osmanlı Devleti nehir havzası boyunca duyulan doğal kaynak ihtiyacını gidermek üzere Dicle ve Fırat'ın ulaşım hizmetlerinden faydalanmak zorundaydı. Irak'ta ciddi bir tahıl, kereste ve metal kıtlığı yaşanmaktaydı ve Osmanlı, bu kaynakları tedarik edemediği takdirde İran'dan ve diğer bölgelerden gelen tehditlere karşı burada güçlü bir askeri varlık sürdüremezdi. Binlerce Osmanlı askerini beslemek için tahıl, silah üretmek için metal ve bir donanma inşa etmek için de kereste şarttı. On altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti, Anadolu'nun üretim fazlası bulunan yukarı bölgelerinden Irak'ın ihtiyaç içindeki aşağı bölgelerine düzenli olarak tahıl, kereste ve metal sevkiyatı yaparak, bu çevresel sorunun çözümünde Dicle ve Fırat nehirlerine bel bağlamıştır.[29]

Anadolu yerleşimleri, Osmanlı'nın bu bölgedeki nehir taşımacılığı sisteminde etkin bir rol oynamıştır. Bunlar arasında en önemlisi, Osmanlı idari dilinde Şattü'l-Arap veya Nehr-i Şatt Filosu (*Donanma-i Nehr-i Şatt*) olarak anılan, Dicle ve Fırat üzerindeki Osmanlı filosunun üssü haline gelmiş olan, Yukarı Fırat üzerindeki Birecik'ti. Buradaki Osmanlı tersanesi, on altıncı yüzyılın ortalarından itibaren yüzlerce gemi inşa etmiş ve o dönemde Akdeniz'de kullanılan en yeni su taşıtlarının (kadırga, galyot, fırkateyn ve kalyon gibi en önemli gemi tiplerinin) modifiye edilmiş bir formunu sunmuştur. Ancak tersanedeki vasıflı işgücünün (örneğin marangozlar, kalafatçılar ve gemi ustaları) büyük bölümü, Güneydoğu Anadolu'nun yerlisi değildi; aksine, çoğunlukla Akdeniz ve Karadeniz kıyılarından temin ediliyordu.[30]

Yukarı Fırat'ta bulunan Birecik'in yanı sıra, Anadolu'daki Amid (bugünkü Diyarbakır) ve Hasankeyf şehirleri de, şişirilmiş keçi ve koyun derisi üzerine yerleştirilmiş kereste ve çalı demetlerinden yapılan eski bir sal olan ve *kelek* adı verilen daha geleneksel bir su taşıtının yapımında önemli merkezler haline gelmiştir. Özellikle on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı idaresi, doğudaki savaşlar sırasında, ordusuna tahıl ve silah tedarik etme konusunda Diyarbakır ve Hasankeyf'teki *kelek* endüstrisine güveniyordu. Bu doğrultuda, ordunun ihtiyaçlarına hizmet eden *kelek* üreticilerini (*kelekçiyan*) desteklemek için, Doğu Anadolu ve Suriye'den temin ettikleri hammadde, özellikle de su geçirmez hayvan derisi tedariğini artırdı. Çoğu gemi ustasının dışarıdan geldiği Birecik tersanesinin aksine, Amid ve Hasankeyf'in *kelek* ustaları bölgenin yerlisiydi. En geç on yedinci yüzyılda kendi loncalarını (*esnaf*) kurmuş, çıkarlarını devlet mahkemelerinde temsil edebilecek ve savunabilecek liderler atamışlardı.[31]

Her ne kadar Anadolu yerleşimleri Osmanlı nehir taşımacılığı sistemine aktif olarak katılmışsa da, bölgenin kendine özgü hidrolojisi ve coğrafyası nehir taşımacılığının sağladığı faydaları kısıtlamıştır. On dokuzuncu yüzyılda buharlı gemi seferlerinin başlamasına kadar, Dicle ve Fırat nehirleri tek yönlü ulaşım sunmaktaydı. Kuzeyde Anadolu'dan güneyde Irak'a doğru olmak üzere, yalnızca nehrin akış

27 Faisal H. Husain, "The Tigris-Euphrates Basin under Early Modern Ottoman Rule, c. 1534–1830" (Doktora tezi, Georgetown University, 2018), 64–65.

28 Yerli birlikler (*yerlü neferat*) hakkındaki bilgimiz eksik ve dağınıktır. Örneğin 1733 yılında bu birliklerin 4.051 adamdan oluştuğunu biliyoruz. Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defterler 9934, 86 (15 Şevval 1146/21 Mart 1734).

29 Husain, *Rivers of the Sultan*, 33–34, 55–58, 152–57.

30 Husain, *Rivers of the Sultan*, 43–55.

31 Husain, *Rivers of the Sultan*, 28–31.

yönünde seyir mümkündü. Nehir akıntıları ve gemilerin kuzeyin derinliklerine doğru yol alırken karşılaştıkları kuzey rüzgârları nedeniyle, akıntıya karşı seyretmek çok zordu ve yalnızca Irak'ın düzlüklerinde mümkündü. Bu çevresel nedenlerden ötürü, Dicle ve Fırat nehirleri tarihsel olarak Anadolu ekonomisi için sınırlı bir faydaya sahip olmuştur. Anadolulular, su yoluyla güneye seyahat edebilir ve mal ihracatında bulunabilirdi; ancak, gemilerle kuzeye seyredemez ve dolayısıyla hiçbir şey ithal edemezdi. Anadolu'ya dönüş yolculuğu kara yoluyla yapılmak zorundaydı. Başka bir deyişle, Dicle ve Fırat'ın ulaşım ağında Anadolu çoğunlukla fayda gören değil, fayda sunan olabilmiştir; yani, sadece verebilmiş ancak alamamıştır. Doğu ve Batı arasındaki ulaşıma gelince, Dicle ve Fırat sadece işlevsiz olmakla kalmıyor, aynı zamanda engeller de oluşturuyordu. Yolcular, kara yolculuğuna devam edebilmek için nehirleri sadece sağlam bir köprüsü olan birkaç yerleşim yerinden geçebiliyor ya da tekne kiralayarak veya inşa ederek aşabiliyordu (Şekil 8).

Modern dönem öncesi Anadolu tarihinde nehir ulaşımının sınırlı bir yere sahip olması, bölgede neden her zaman birincil ulaşım aracının yük hayvanları olduğunu açıklamaktadır. Anadolu halkı, yük hayvanlarıyla yalnızca güneydeki komşularıyla değil, tekneyle ulaşımın mümkün olmadığı diğer yönlerdeki komşularıyla da ticaret yapabiliyor ve çift yönlü seyahat edebiliyordu. Osmanlı tarihçileri de devenin Anadolu ticaretindeki rolünü etraflı bir şekilde belgelemişlerdir.[32] Posta taşımacılığı içinde at tercih ediliyordu.[33] Dağlık bölgelerde ise eşeğin en sağlam, en dayanıklı ve en güvenilir ulaşım aracı olduğu görülmüştü.[34]

Özetle, Dicle ve Fırat nehirleri Anadolu ve Irak arasında hayati bir bağlantı oluştursa da, insanların ve malların Anadolu'dan çıkmasının ve Anadolu'ya dönüşünün önünde birçok engel teşkil ediyordu. Anadolu'nun nehrin yukarı bölümünde yer alması ve dağlık bir coğrafyaya sahip olması, yük hayvanlarının birincil ulaşım şekli olmasını sağlayarak su taşıtlarını arka plana itmiştir.

Sonuç

Bu bölümde, yirminci yüzyıldan önce Dicle ve Fırat nehirlerinin Anadolu tarihinde, en azından Irak'ın tarihindeki hayati önemdeki yeri ile karşılaştırıldığında, nispeten küçük bir rol oynadığı savunulmuştur. Zengin ve çeşitli su dünyaları (yüksek rakım ve sıradağlar sayesinde oluşmuştur), Anadolu'nun Dicle ve Fırat'a olan bağımlılığını asgari düzeye indirmiştir. Bölgenin çiftçilerine, Dicle ve Fırat'tan gelen sulama suyuna ihtiyaç duymadan mahsullerini yetiştirmeleri için yeterli yağışı; hayvan yetiştiricilerine ise, Dicle ve Fırat'ın nehir bitki örtüsüne gerek kalmadan hayvanlarını otlatmaları için yeterli yaz otlaklarını sunmuştur. Bununla birlikte, Dicle ve Fırat'ın seyahat ve ticaret için kullanımını sınırlandırmıştır. Sonuç olarak, Dicle ve Fırat hiçbir zaman Anadolu tarımının, göçebe hayvancılığının ve ulaşımının merkezi haline gelmemiştir. Anadolu ve Dicle-Fırat sisteminin fiziki coğrafyaları önemli ölçüde örtüşse de, bu örtüşme söz konusu bölgelerin modern dönem öncesi tarihlerinde belirleyici bir rol oynamamıştır.

32 Örnek olarak bkz. Onur İnal, "One-Humped History: The Camel as Historical Actor in the Late Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies* 53 (2021): 57–72; Suraiya Faroqhi, "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *International Journal of Middle East Studies* 14 (1982): 523–39; Halil İnalcık, "'Arab' Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century," *Revue d'Histoire Maghrebine* 10, no. 31–32 (1983): 256–70.

33 Koh Choon Hwee, "The Mystery of the Missing Horses: How to Uncover an Ottoman Shadow Economy," *Comparative Studies in Society and History* 64, no. 3 (2022): 576–610.

34 Peter Mitchell, *The Donkey in Human History: An Archaeological Perspective* (New York: Oxford University Press, 2018), 81–86.